

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА 20-30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ С. БЕВЗЕНКА

В статті досліджуються праці С. Бевзенка, присвячені історії українського мовознавства, зокрема аналізуються дослідження, що висвітлюють розвиток українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття

Ключові слова: українське мовознавство 20-30-х років ХХ століття, історія українського мовознавства, С. Бевзенко.

Наукова спадщина видатного українського мовознавця С. Бевзенка належить до малодосліджених, висвітленню ролі вченого в українському словникарстві присвятили статтю "Інверсійні словники за ред. С. П. Бевзенка в українській лексикографічній традиції та їх використання" М. Карпенко та Г. Суховерхова [12]. П. Гриценко [20] упорядкував іменний бібліографічний покажчик та підготував вступну статтю до нього. Ю. Касім [13] до 50-літнього ювілею опублікував коротку біографічну довідку з бібліографією основних праць дослідника. Звичайно, посилання на праці С. П. Бевзенка в українському та слов'янському мовознавстві є досить частими, особливо на його фундаментальні дослідження з історичної граматики та діалектології, тому було б цікаво створити індекс посилань (цитувань) дослідника. Статті про життєвий шлях та науковий доробок С. Бевзенка в енциклопедіях написали В. Німчук «"Українська мова": Енциклопедія» [17], М. Плющ "Українська літературна енциклопедія" [19], М. Железняк "Енциклопедія Сучасної України" [9], гасла без авторства містять "Український радянський енциклопедичний словник" [5], "Encyclopedia of Ukraine" [25]. Рецензентами його праць виступали Л. Булаховський, Г. Богуцька, В. Глущенко, О. Мельничук, М. Наконечний, С. Панцьо, Є. Регушевський, П. Тимошенко, В. Чернецький.

До 80-річчя С. Бевзенка в Одеському національному університеті у 2000 році вийшов друком збірник "Записки з українського мовознавства" з ґрунтовною передмовою, присвяченою ювілярові. Її автор, О. Бондар, подав коротку історію життя, характеристику наукових зацікавлень та основних праць мовознавця [11]. На жаль, у ювілейному збірнику немає жодної статті, в якій було б проаналізовано науковий доробок вченого.

Діапазон лінгвістичних зацікавлень професора С. Бевзенка, на наш погляд, включає чотири основні аспекти української мови: історична граматика, діалектологія, синтаксис сучасної мови та історія українського мовознавства.

Праці С. Бевзенка з історії українського мовознавства ще не були об'єктом окремого дослідження, саме тому висвітлення проблем розвитку українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття в працях С. Бевзенка визначаємо предметом нашої статті, метою якої є визначення внеску С. Бевзенка в вивчення історії українського мовознавства цього періоду.

Досягнення поставленої мети передбачає ґрунтовний аналіз доробку С. Бевзенка з проблем українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття та визначення місця й ролі його праць в історії розроблення цього питання в українському мовознавстві.

В українському радянському мовознавстві досягнення періоду українізації (20-30-х років ХХ століття) розглядали побіжно, оскільки тогочасна пануюча ідеологія не давала змоги всебічно й об'єктивно висвітлювати мову (мовлення) як один з виявів національної сутності. Ігнорували мовну складову концепції українського національного й культурного відродження, характерного в період українізації. Для утвердження державного статусу української мови, нині актуальним є дослідження низки питань історії українського мовознавства, завданням якого, як відомо, є окреслення закономірностей історичного

розвитку мови, пізнання її традиційних рис та інновацій. Мовознавство разом з іншими науками гуманістичного спрямування належить до тих галузей знань, у яких чимало „білих плям” – замовчуваних персоналій, їхніх здобутків, ідей та напрацювань. До таких належать обшири українського мовознавства 1918–1934 років з його напрямками та проблематикою досліджень, результатами, а також найвизначнішими представниками, школами та інституціями. Саме в цей час дослідження української мови набуло системного характеру, відзначалося значною активністю наукових сил, зокрема в галузі фонетики, лексики і граматики сучасної української мови, її історії та діалектології, з’явилася низка фундаментальних досліджень. Для цього періоду характерні дискусії з багатьох питань української літературної мови, насамперед лексичного нормування, граматичного складу, вироблення та функціонування орфографічних та орфоепічних правил.

Проблеми історії розвитку мовознавства зазначеного періоду досліджували Л. Булаховський, М. Жовтобрюх, П. Плющ, Ю. Шевельов, О. Горбач, В. Русанівський і, звичайно ж, С. Бевзенко.

Від 60-х років ХХ століття С. Бевзенко розпочав опрацьовувати питання історії української мови, зокрема досліджував еволюцію напрямів та шкіл в українському мовознавстві, аналізував погляди деякого з мовознавців на певні явища та мову загалом. Робота упродовж десятків років над історією українського мовознавства завершилася цілісною працею – навчальним посібником ”Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови“ (1991).

С. Бевзенко виступив новатором опису динаміки розвитку українського мовознавства, оскільки до виходу в світ його посібника в українському мовознавстві був лише досвід написання окремих розділів історії української лінгвістичної науки (А. Москаленко [15; 16], Л. Паламарчук [18]). Праця науковця й нині залишається єдиним комплексним історіографічним дослідженням з українського мовознавства.

Джерельною базою книги стали узагальнюючі праці з українського радянського мовознавства („Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років“ (1957), „Мовознавство на Україні за п’ятдесят років“ (1967), „Розвиток мовознавства в УРСР. 1967-1977“ (1980)), короткі огляди українського мовознавства (розділ „Украинский язык” у колективній праці „Советское языкознание за 50 лет“ (1967)), огляди розвитку окремих мовознавчих галузей (П. Горещкий „Історія української лексикографії“ (1963)), статті у фахових періодичних та неперіодичних виданнях [2].

Висвітлення розвитку українського мовознавства С. Бевзенко подає за розділами: „Становлення української графіки та орфографії”, „Вивчення української лексики й фразеології”, „Вивчення фонетики й граматики сучасної української літературної мови”, „Вивчення стилістики української літературної мови”, „Вивчення української діалектології”, „Вивчення історії української мови”. Така побудова посібника сприяє виробленню цілісного уявлення про історію становлення окремих галузей мовознавства, загальна картина розвитку українського мовознавства окреслена у Вступові, де дослідник подає окрім дидактичного матеріалу, що охоплює предмет, завдання та значення курсу „Історія українського мовознавства” „огляд найважливіших праць з історії і бібліографії українського мовознавства, робиться спроба його періодизації, а також подаються загальні попередні відомості про розвиток мовознавчих досліджень на Україні, починаючи від зародження мовознавства у східних слов’ян періоду Київської Русі, його розвитку у староукраїнський період і протягом ХІХ – ХХ ст. і кінчаючи сучасним станом мовознавчої науки” [2, 3]

Трактуючи події та факти 20–30-х років минулого століття в мовознавчій сфері, С. Бевзенко прагнув уникнути суб’єктивної оцінки, висловлювати усталені думки, наприклад, характеризуючи лексикографічні праці цього періоду, він пише: „У цих словниках у зв’язку з недостатнім рівнем розв’язання термінологічних проблем, низькою науковою кваліфікацією багатьох укладачів і з інших причин було допущено чимало помилок, вони були переповнені застарілими і вузькодіалектними словами, найрізноманітнішими недоречностями, недоладними вигадками, й скоро виявилися

непридатними до вжитку. Проте все ж таки у самому процесі їх укладання, обговорення й наукової критики вироблялася й усталювалася українська наукова термінологіка, опрацьовувалися теоретичні засади творення термінології” [2, 58]. Ці думки С. Бевзенка були суголосні з висловлюваннями П. Горецького, А. Москаленка, Л. Паламарчука та інших радянських мовознавців. Звичайно ж дисонансом до них звучала оцінка Ю. Шевельова провідної лексикографічної праці цього періоду – „Російсько-українського словника” за редакцією А. Кримського, : „це було нове слово в українській лексикографії” [23, 85]

Думки Ю. Шевельова знайшли свій розвиток в роботах сучасних мовознавців, фахівців з термінології, зокрема І. Процик наголошує, що методологічні розробки теорії терміна та термінологічні словники 20-30-х років ХХ століття були результатом взаємодії східно- та західноукраїнських науковців, а також українських науковців з-за кордону (Чехії, Польщі). Це дало змогу протягом кількох десятиліть сформуванню наукової мови високого рівня, зокрема, було досягнуто вагомих успіхів у розробленні термінології. Якби не позамовні чинники (якими перекреслено працю цілого покоління науковців), то на кінець 30-х років ХХ століття ми б мали в українській мові повністю уніфіковану національну термінологію і подальше її повноцінне функціонування» [21, 79-80].

Член-кореспондент НАН України І. Акімов у передмові до факсимільного видання „Словника зоологічної номенклатури” (2005) пише, що „нині, як ніколи, існує потреба у культивуванні української мови найвищого гатунку, в тім числі мови наукової, якою користуються викладачі, дослідники, студенти... Провідні українські зоологи дійшли висновку, що факсимільне видання унікального лексикографічного документа – „Словника зоологічної номенклатури” – є єдиною можливим відправним пунктом для розвитку сучасної української зоологічної номенклатури і термінології” [22].

Розуміючи це, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України започаткував серію „Із словникової спадщини”, яка, за словами М. Железняка, „покликана повернути до життя українські термінологічні словники...” На його думку, вони сприятимуть виробленню розумних компромісів між прихильниками різних українських термінологічних систем [14].

Синтаксична спадщина 20-30-х рр. ХХ ст. у характеристиці С. Бевзенка має також певні хиби: „...висловлювалося чимало помилкових тверджень, нерідко викликаних методологічно невиправданим плутанням специфіки синтаксису розмовного й писемного мовлення, що виявилось, зокрема в намаганнях ряду вчених (О. Курило, М. Сулими, С. Смеречинського та ін.) запроваджувати до писемно-літературного вжитку усно мовні синтаксичні конструкції» незважаючи на методологічну хибність, містять цінний фактичний матеріал, зібраний з різних джерел” [2, 97]. Однак, як і у випадку оцінки словникової спадщини, мовознавець підкреслює й позитивне, на його думку, у працях синтаксистів тих років. Інша справа, що це позитивне має швидше позамовний, аніж мовний характер.

Навчальний посібник „Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови” отримав загалом схвальну оцінку в колі мовознавців. Рецензент В. Глущенко в журналі „Мовознавство” зауважує, що „книга є першою спробою розв’язання актуального завдання – створення навчального посібника з курсу „Історія українського мовознавства”. Відсутність посібника, присвяченого історії вивчення української мови, ускладнювала навчальний процес на філологічних факультетах вузів України. Праця С. П. Бевзенка заповнила цю відчутну прогалину” [7, 76]. Одним із побажань рецензента є включення в огляд праць незаслужено забутих українських мовознавців, проте В. Глущенко логічно пояснює цей недолік книги часом, коли вона готувалася до друку. [7, 77] Адже, незважаючи на Горбачовську перебудову, автор не міг повною мірою відобразити у своєму дослідженні поскрибованих імен, тем, праць.

П. Гриценко, у передмові до бібліографічного покажчика праць С. Бевзенка, характеризуючи працю „Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови” зазначає: основний зміст книги - це „власна інтерпретація історії вивчення української мови, зокрема, у плані синхронного опису літературної мови за різними структурними рівнями, діахронії української мови, діалектології та історії літературної мови. Дослідження

завершується переліком найактуальніших з погляду автора завдань лінгвоукраїністики, серед яких він справедливо виділяє: посилення теоретичного осмислення історичного розвитку різних структурних рівнів мови, наголошуючи на необхідності певної переорієнтації від емпіризму до синтезу важливішої інформації про процеси в історії української мови; уточнення, перевірку хронології ряду явищ; необхідність створення синхронних за своєю методологією описів української мови для різних часових зрізів, описів, які можуть скласти якісно новий ґрунт для побудови цілісної історії мови” [20, 18].

Порівнюючи праці С. Бевзенка [2] та М. Жовтобрюха [10], що вийшли друком одночасно – 1991 – й присвячені фактично одній проблемі – розвитку українського мовознавства, відзначаємо значно глибший та ширший аналіз мовознавчої спадщини 20–30-х років ХХ століття на сторінках дослідження М. Жовтобрюха. Очевидно, що монографічне дослідження М. Жовтобрюха жанрово більше надавалося для такого аналізу, аніж навчальний посібник, що має певні засадничі вимоги організації та викладу матеріалу. Саме це, на наш погляд, й було основною причиною побіжного розгляду зазначеного періоду у роботі С. Бевзенка.

Серед праць вченого, присвячених історії українського мовознавства 20-х – початку 30-х років ХХ століття варто виділити доповіді про наукову діяльність І. Огієнка (1992) та С. Смеречинського (1993).

110-річчя від дня народження українського мовознавця І. Огієнка Львівський та Кам’янець-Подільський університети вшанували науковими конференціями. С. Бевзенко брав участь в обидвох, що засвідчують надруковані тези доповідей. На конференції „Іван Огієнко (незабутні імена української науки)” у Львові науковець виступив з доповіддю „Питання історії української мови у працях І. Огієнка”, а на конференції „Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження. До 110-річчя від дня народження” в Кам’янці-Подільському – „Питання історії мови у працях І. Огієнка”.

У тезах доповідей зазначено, що І. Огієнко зробив вагомий внесок у вивчення історії слов’янських мов, зокрема української та церковнослов’янської. Зацікавленість Огієнком питаннями українського мовознавства починається від 1908 року. Саме в цей період він друкує свої перші розвідки в „Записках НТШ” та „Записках Українського Наукового товариства в Києві”. Результатом викладання курсу української мови та її історії в 1918-1919 роках стали „Історична хрестоматія української мови” (1918), „Краткий курс украинского языка. Из истории украинского языка” (1918). Праця „Краткий курс украинского языка. Из истории украинского языка” перевидавалася з доповненнями у 1919 році та була високо оцінена А. Кримським. На думку С. Бевзенка ця „книжка у свій час була одним з кращих посібників для вивчення української мови, в якому явища сучасної української мови висвітлювалися з численними історичними коментарями” [3, 88]. Історичне коментування явищ сучасної української мови проілюстроване прикладами зі старослов’янської є також в інших працях І. Огієнка („Чистота і правильність літературної мови” (1925), „Нариси з історії української мови. Система українського правопису” (1927)) [3; 4].

Найвизначнішою працею І. Огієнка з історії української мови професор С. Бевзенко вважає „Українську літературну мову XVI ст. і Крехівський апостол” (Варшава, 1930) проте, він переконаний, що не з усіма висновками автора щодо історичного розвитку української мови можна беззастережно погодитися.

У 1993 році до 100-річчя від дня народження С. Смеречинського відбулась Республіканська наукова конференція у Запоріжжі, на якій С. Бевзенко презентував доповідь „До характеристики джерел студій з українського синтаксису С. Смеречинського” та у співавторстві з Г. Бутковою доповідь „До семантики української аналітичної й синтетичної форм майбутнього часу у висвітленні С. Смеречинського”.

Обидві доповіді висвітлюють наукову діяльність С. Смеречинського - мовознавця-синтаксиста 20-30-х років ХХ століття, відомого насамперед працею „Нариси з української синтакси у зв’язку з фразеологією та стилістикою” (1932). Характеризуючи джерела цієї

праці, С. Бевзенко зауважує, що хоча С. Смеречинський у передмові об'єктом дослідження визначив народну мову, тобто українське діалектне мовлення, проте серед джерел порівняно мало власне діалектологічних праць [1, 30]. Основним джерелом, з якого разом з іншими його сучасниками - дослідниками українського синтаксису (Є. Тимченком, О. Курило, М. Сулимою), С. Смеречинський черпав дані для характеристики живого народного мовлення, були збірки народної творчості: від славетної збірки М. Максимовича до видань 20-х років ХХ століття. Значний фактичний матеріал з фольклорних і діалектологічних джерел залучався також із праць інших дослідників, зокрема з вищезгаданих, а також був зібраний і самим автором. С. Смеречинський широко використав матеріали словників М. Уманця й А. Спілки, Б. Грінченка, академічного „Російсько-українського словника” 1924-1930 років, твори українських письменників (І. Котляревського, Панаса Мирного, П. Куліша, Марка Вовчка, М. Коцюбинського) [1, 31].

На думку С. Бевзенка, „праці С. Смеречинського становлять і тепер значну наукову вартість як одні з перших спроб поглибленого вивчення синтаксису українського діалектного й уснорозмовного мовлення, хоч не можна забувати й їхніх вад, як і багатьох інших сучасних їм синтаксичних досліджень, що полягають у методологічно невиправданому плутанні специфіки уснорозмовного й писемно-літературного мовлення, яке виявилось, зокрема, у намаганні запроваджувати до писемно-літературного вжитку як його норму уснорозмовні синтаксичні конструкції” [1, 31]

У тезах доповіді Г. Буткової та С. Бевзенка проаналізовано погляди мовознавців на аналітичну й синтетичну форми майбутнього часу, зокрема, С. Смеречинського, який зазначає, що ці форми не тотожні, а між ними існують певні розрізнення, що впливають з різниці в семантиці допоміжних дієслів, які входять до складу цих форм. Як зауважує сам синтаксист, ці форми потребують пильнішої уваги майбутніх дослідників [6, 33].

До певної міри висвітленню питань українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття присвячені статті С. Бевзенка в енциклопедії „Українська мова”. Про відомі постаті у лінгвістиці цього періоду: Степана Смалья-Стоцького, Миколу Сулиму та Федора Шумлянського дослідник подає статті біографічного характеру, на жаль, уникаючи характеристики їхнього доробку, очевидно, також під впливом жанрової специфіки видання [24].

Період українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття репрезентований у працях С. Бевзенка по-різному, від загальної характеристики структурних рівнів української лінгвістичної науки до аналізу наукової спадщини окремих постатей, їхніх переконань з певних проблемних питань українського мовознавства. Це засвідчує широкий діапазон зацікавлень С. Бевзенка науковим доробком своїх старших колег.

Перспективою для подальших розвідок залишається проблема висвітлення українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття у працях мовознавців та дослідження наукової спадщини С. Бевзенка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. До характеристики джерел студій з українського синтаксису С. Смеречинського / Степан Пилипович Бевзенко // Питання синтаксису української мови: тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції до 100-річчя від дня народження Сергія Смеречинського. – Запоріжжя, 1993. – С. 30-31.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : Навч. посібник / Степан Пилипович Бевзенко. – К. : Вища школа, 1991. – 231с.
3. Бевзенко С. П. Питання історії мови у працях І. Огієнка / Степан Пилипович Бевзенко // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження. До 110-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 87-89.
4. Бевзенко С. П. Питання історії української мови у працях І. Огієнка / Степан Пилипович Бевзенко // Іван Огієнко. Незабутні імена української науки: тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої

110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка. – Львів, ЛДУ, 1992. – С. 24-27. 5. Бевзенко Степан Пилипович // Український радянський енциклопедичний словник. – К. : УРЕ, 1966. – Т. 1. – С. 158–159. 6. Буткова Г. В. До семантики української аналітичної й синтетичної форм майбутнього часу у висвітленні С. Смеречинського / Г. В. Буткова, С. П. Бевзенко // Питання синтаксису української мови: тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції до 100-річчя від дня народження Сергія Смеречинського. – Запоріжжя, 1993. – С. 32-33. 7. Глущенко В. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : Навч. посібник / Володимир Глущенко // Мовознавство. – 1992. - № 6. – С. 76-77. 8. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії / Петро Йосипович Горещкий. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 244с. 9. Железняк М. Г. Бевзенко Степан Пилипович / Микола Григорович Железняк // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2003. – Т. 2. – С. 361. 10. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918 – 1941) / Михайло Андрійович Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1991. – 260с. 11. Записки з українського мовознавства. Збірник в честь С. Бевзенка. Одеса, 2000. - Вип. 9. - 168с. 12. Карпенко М. О. Інверсійні словники за ред. С. П. Бевзенка в українській лексикографічній традиції та їх використання / М. О. Карпенко, Г. А. Суховерхова // Мова і культура. П'ята міжнародна наукова конференція. Т. IV. – Мова і художня творчість. – К., 1998. – С. 109–115. 13. Касім Ю. Полудень віку / Юрій Касім // За наукові кадри. – 1970. –№ 24. – С. 3. 14. Курило О. Словник хемичної термінології. (Проект) / Олена Курило. – [2-е вид.]. – К., 2008. – 120с. 15. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології : Учбовий посібник для студентів-заочників / Артем Амвросійович Москаленко. – Одеса : Вид-во Одеського університету імені Мечникова, 1962. – 125с. 16. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії / Артем Амвросійович Москаленко. – К. : Радянська школа, 1961. – 163с. 17. Німчук В. В. Бевзенко Степан Пилипович / Василь Васильович Німчук // Українська мова: Енциклопедія / [редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 3-тє вид. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 42. 18. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики / Леонід Сидорович Паламарчук – К. : Наукова думка, 1978. – 203с. 19. Плющ М. Я. Бевзенко Степан Пилипович / Марія Яківна Плющ // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 139–140. 20. Професор Степан Пилипович Бевзенко / Упоряд. П. Ю. Гриценко. – К. : Довіра, 1999. – 91с. 21. Процик І. Українська фізична термінологія на зламі XIX XX століть / Ірина Процик – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2004. – 252с. 22. Словник зоологічної номенклатури. Факсимільне відтворення видань 1927–1928 рр. – К. : Наукова думка, 2005. – 188с. 23. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208с. 24. Українська мова: Енциклопедія / [редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – 3-тє вид. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856с. 25. Bevzenko Stepan // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto-Buffalo-London : University of Toronto press, 1984. – Vol. 1. – P. 215.

Summary

The article analyses researches of Ukrainian linguist S. Bevzenko to the History of the Ukrainian linguistics, his view on the problem Ukrainian linguistics 20-30 years in XX century

Key words: The Ukrainian linguistics 20-30 years in XX century, History of the Ukrainian language, S. Bevzenko.